

Сапаргали Ыскакұлы Бегалин 1895 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Дегелен ауылында туылған. Қазақ балалар әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, акын әрі жазушы. Сапаргали Бегалин алғаш ауыл молласынан оқып хат таныған. 1913 жылы Семей қаласындағы орыс-қазақ училищесіне түсіп сонда оқыған. Жасында жыршылардан терме, салт жырларын, айтыс өлендерін жатқа алған. Соның әсерімен шығармашылық жолын өлен жазудан бастаған.

Оның "Қазақ қыз-бозбалалары" деген тұңғыш өлені 1914 жылы "Айқап" журналында басылған. "Қыран кегі" (1943) "Цимлян теңізі" (1953) "Тандамалы" (1956), "Сырлы қайнар" (1963) т.б. өлендер мен поэмалар жинағы жарық көрген. Сонымен қатар балаларға арналған прозалық шығармалар, "Замана белестері" атты роман (1975 ж) жазған. Қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, зерттеу саласында ұзақ жылдар еңбек етті.

Дастан 1940 жылы жазылған.

Хан Кенеге ілескен қазақ қолын түгелімен құртуға аттанған патша әскері мен қырғыз манаптарының біріккен қолынан құтылуда көрсеткен Ағыбай батырдың ерлігі сөз болып, оның халықшылдық, адамгершілік тұлғасы сомдалып, дастанда Кенесары заманының шежіресі шертіледі.

Кенесары оқиғасына қатысты тың деректер кездеседі. Дастанда кездесетін Кенесары оқиғасына қатысты деректер зерттеушілерді қызықтырады сөзсіз.

ТАСАРАЛ

Балкаштын айдынында дауыл тұрып,

Кол жарып, бұйра толқын жалп-жалп ұрып,

Аспандап атой беріп жарк-жүрк етіп,

Жартасты күшактап кеп жатты жүлып.

Тәкәппар кәрі жартас күле карап,

Толқынға келемеждеп жатқан сабап,

Түбекте түн күзеткен кәрі батыр -

Сияқты бакканы онын үлкен алап.

Как жарып дүлей айбын толкын тауын,

Жартаска тура беріп омырауын,

Бүркылдап суды тіліп жүйткіп катер,

Келеді тан болганда ала кеуім.

Катердің ролін ұстап жас Жәнібек,

Каскайып толкын десе жигандай кек.

Катерді тілеп ұшқан түз қырандай,

Катер де толкынды ұрад қарыштап кеп.

Алдына прожектор сәуле тастап,

Тасарал кайдасын деп кошін бастап,

"Бұланда жортқан Ағыбай түлкісіндей",

Айдында сәуле ойнайды, от жаркылдап.

Катердін отырғанда арт жағында,

Коз салып суда ойнаған от жалыңга,

Теніздің сокпак қылған түнгиығын,

Байсалды балықшыдан кенес тыңда.

Дегендей үлкен қозын бір тонкеріп,

Ширатып ұзын мұртын қасын керіп,

Кірісті Кенжеқара бір кенеске,

Үйкі ашар жолдастарға сөзден беріп.

Деп бастап: мынау Ағыбай Тасаралы,

Ер Ағыбай қоныстауға осы араны,

Келгенде әкем Таубай қасында екен,

Атамыз бәріміздің Шұбыртпалы.

Үркердей Шұбыртпалы болған кірме,

Аркаға Каракесек жайганда ірге.

Қымдағы көп Қуандық жуан сойыл,

Озге елді ығыстырып жібергенде.

Келіпті батыр сонда Тасаралға,

Жан-жағы теңіз қамау осы аралға.

Бір үйір азғана елге мекен түбек,

Болад деп жайлы қоныс малға-жанға.

Қыс болса жел жортпайтын қалын қорық,

Жаз болса айдын қоршап қамау болып.

Ошіккен жау да батып келе алмайды,

Деп батыр мекендепті бас боп қонып.

Аяғы басылмаған аламанның,

Кезі екен кеселі көп кер заманның.

Сыпатай, Рүстемдер тісін қайрап,

Өмірін күтулі олар Орман ханның.

Патшаның қуғындап ед ұлықтары,

Кене мен патша арасы ұлықкалы.

Ағыбайға тым ерекше өшіккен-ді,

Осы еді қорқыныштың күшті жағы.

Айырылып арыстаннан Алатауда,

Ер Кене, барыс Науан түсіп жауга,

Ерлерден сонау кеткен хабар алмай,

Кайтканға басын батыр етіп сауга.

Коретін үлкен қорлық соны өзіне,

Жас келіп жаркылдаған от көзіне.

Түксиіп жар қабағы ұртын шайнап,

Кененін тоқталатын бір сөзіне.

Кашканда калын дулат жауга тастап,

Тінәлі кастык кылып теріс бастап.

Откелсіз озенге әкеп ырындырып,

Аз батыр калын жаумен айкаскан шак.

Елестеп коз алдына сонау бір кеш,

Калмаган жан кысылып, толганар ес.

Арты-жау, алды-откелсіз түнгиык су,

Асты лай атты тартып, кешу бермес.

Ұрысып ұзақ күнге жолын кернеп,

Кок сүнгі, алдаспанды катар сермеп.

Жауменен жағаласып жалын кешіп,

Кырандар ат болдырып, киналып ед.

Бұхарбай, Бұғыбайлар жараланып,

Толыбай, Шәкір, Жәуке колда калып,

Ағыбай, батыр Науан, Күдайменде

Сан рет шепті бұзып шыкса да алып.

Казактын сан кыраны ұшып оққа,

Шоктай ер тотей алмай жойкын топқа,

Күн де батып, қажығанда қалған батыр,

Кенекен әмір беріп деген тоқта.

Денелеп Орман колы омыраулап,

Артынан Жантай тобы және қаулап,

Келгенін коргеннен сон ойшыл Кене,

Түскен-ді бір биікке жолдан аулақ.

Үстіне шықты дағы бір жартастын,

Орнығып салмақпенен қойып астын.

Жан-жаққа бір түнеріп қарады да,

Астынан көзі соңіп биік қастын.

Отырды узак уакыт ойга кетіп,

Жер шарын жүйрік ойы донгелетіп,

Жортып ед жол таппады кұтылатын,

Колынан Орман, Жантай баскан жетіп.

Сатылып патшанын шен-шекпеніне,

Кыргыздын Орман, Жантай бектері де.

Рүстем, Сыпатайлар іштен жау боп,

Камауга тастап бүгін кеткенінде.

Алдады артына ерген калын дулат,

Откен түн қайтқан қаздай қашты шулап.

Тінәлі қарасорға қамады әкеп,

Аз батыр айналамда, туды бұл шак.

Дейді де кенеттен ер есін жиып,

Түгырда сілкінгендей түнде ақиық,

Санк етіп батырларын қасына алып,

Отырды көп түнеріп айтпай қиып.

Деп бастап: - мен ырзамын батырларым,

Еш қайсын жаудан ығып тартынбадын.

Арқадан артыма ерген онкей қыран,

Майданда алдаспандай жаркылдады.

Ризамын, тағы ризамын, кокжалдарым,

Паналап ерген каста коп жандарын.

Солардын не болмакшы корер күні,

Егерде түссен жауга сендер бәрін.

Патшанын арланындай қарғы таккан,

Ахмет пен Солтангазы бізге шапкан.

Талтүсте Тайманды ұстап анау Мұса,

Шен үшін оз агасын байлап аткан.

Артта аз ба сонау калған калын елді,

Азғындар арам күлкын шенге сатқан.

Солардан елді қорғап ес болындар,

Казакка киіз түнiлiк малын баккан.

Кашпауга мен Орманнан iстедiм серт,

Байладым басты ажалга болуга мерт.

Каныма Орман, Жантай сусындасын,

Ер Науан тым жас едiн сен дагы кет!

Дегенде түрды орныннан батыр Науан:

- Бұл сөзді қалай айттын маған данам?

Калдырып жау қолына жалғыз сені,

Женгеме жер үстімен не деп барам?

Деп және Арқадағы ардақты елім,

Бейіштей сонау Кокше туган жерім.

Коргенше женбей жауды майданда олмей,

Барғанда тірлігімді ел не дер менін.

Ер ағам мен кетпеймін өз қасыннан,

Коруші ем өзінді артық өз басымнан.

Не корсем бірге корем өзінменен,

Олтірсін бізді бірге Жантай, Орман.

Батырлар бәрі келіп қатар тұрып,

Кия алмай ер Кенені мысы құрып.

Қалайша қалдырмақшы ерін жалғыз,

Қайтпақшы не деп елге бетін бұрып.

- Не дейміз ел сұраса Сізді бізден,

Жер болып, от шықпай ма жүйімізден.

Болса да қандай пәле алдық күтіп,

Боламыз біз де бірге өзімізбен.

Жакындап Кенесіне келді Ағыбай,

Аяғын салмакпенен басты да жай.

Сүп-сүр боп аш жүзінен қаны кашып:

Хан данам, коштастык па шын осылай?

Жас күрбы, жанда түргы қатар оскен,

Халык үшін қатар жортып, камал кешкен,

Майырылып қалғанын ба жау қолында,

Онқыннан омырылып ер наркескен.

Шын сенен айырылып аттанам ба,

Олсем қор, шықсам тобе бірге дескен.

Дегенде қаны қашып Кене жүзі,

Жалын боп жаркылдады отты көзі:

Мен жалғыз қалын казак жатыр қырда,

Соларды ойландаршы - болды сөзі.

Халықтың оларда да ойлап қамын,

Халқы үшін оқ отіне ұстап жанын.

Жолбарыс маңдай тосап қалды шоғып,

Қайтарып ел қамы үшін батырларын.

Кенемен қолтасарда онкей қыран,

Нысанбай токті зарын кобызынан.

Солкылдап жылап тұрып кетті жырлап,

Үнінен мұнды кобыз күніренді ман.

Нысанбай жырлағанда кобыз зарлап,

Көзіне жас алмаған болмады жан.

Жалғыз-ақ көк сұрланып отыр Кене,

Зар тындап Нысанбайдың кобызынан.

Тан таяу, жау мен ара жарты кош жер,

Үйлыгып ерді кимай богелгенде ел,

Ақырғы хан жарлығын берді Кене:

- Бұйырам, енді шапшан жонеліндер!

Деді де томен карап калды шогіп,

Касында батыр Науан жалын соніп.

Туысы бір хан қаңарын калды күтіп,

Жолбарыс жүректі оққа тосқан көніп.

Қарайып көпке дейін көз ұшында,

Қос қыран екі төбе секілденіп.

Түнеріп күн мен түн боп қала берді,

Жалғыз-ақ айналада жортқан желіп -

Жүйрік жел суман қағып күніренеді,

Кобызынан Нысанбайдың зарлы үні келіп.

Батырлар елді боліп үрландасып,

Жонкіліп Арқа, Сырға жонелді асып.

Айырылып арыстаннан Алатауда,

Түнеріп, түн жамылып көңіл жасып.

Сыпатай Кенені алдап тастап жауга,

Патшадан шен алуга жасап сауда,

Жанқараш, Жантай, Орман, Үстеммен,

Соз байлап, мерт қылуга Алатауда.

Кенені жолсыз таумен барған бастап,

Киынга кай-кайдағы салған кастап,

Жау колын жансыз салып, әкеп жауып,

Азгырып дулат колын алып кашпак.

Болганын сезіп калып ер Агыбай,

Айтса да Кенеге кеп күні екі үдай.

Боп калды үстасуга Сыпатаймен,

Онан да түсір колға амалдап жай!

Дегенде екі етер ме Кене әмірін,

Анықтап Сыпатайдын білген сырын,

Агыбай айламенен андыганда,

Сыпатай сезіп калып онан бұрын,

Жонелген дулат колын боліп алып,

Дулаттын колын ірітіп жансыз салып.

Агыбайга бұрынғыдан катты ошіккен,

Алдыннан тосармын деп жолынды алып.

Агыбайга әуелден-ак кайрап тісін,

Күншілдік күйдіретін күнәмі ішін.

Әруағы Ағыбайдың асқан сайын,

Сыпатай сан сайлап ед қастық ісін.

Ағыбайды ардактаса Кене сүйіп,

Сыпатай ортенетін іштен күйіп.

Бак кумар, жауга жалтақ Сыпатайды,

Хан Кене сан жерлеген кабак түйіп.

Кек кылып, ішке жиып сонын бәрін,

Кенені шенге сатып, тогіп қанын,

Патшанын жансызымен қол ұстасып,

Айтқанын орындап боп манаптардын.

Сыпатай сол бетінде шолғыншы сап,

Отырды Кенелердің хабарын ап.

Кайтканда тамам батыр Кене калып,

Ағыбайдын жолын тосты тосқауылдап.

Арка алыс, Шұбыртпалы аз артына ерген,

Ат кажып, жаралы озі талай жерден.

Бір алар Ағыбайды кезен осы,

Талкандап талмау кезде аулакта елден.

Деді де жатты тосып батыр жолын,

Бекітіп бір ауыздан барлық қолын.

Бұл жолдан сезіктенген ер Ағыбай,

Құлап ед таудың тауып басқа жолын.

Ағыбай бетін қойып Алақолге,

Басшы боп Арқа ұранды қайтқан елге.

Сол түнде суыт жүріп кетті құлап,

Тан атпай ілінбек боп Итжон белге.

Алған сон қонілі суып Кенесінен,

Асқан сон Кекілік таудың белесінен,

Жолбарыс бетін түзеп жортып еді,

Шығармай Кенесі айтқан елді есінен.

Суылдап таң алдында самал желі,

Алыстан қолбелендеп Итжон белі.

Түскен сон кен жазыққа бойын жазып,

Қосілді Ағыбайдың түлпар кері.

Жортып ед ауыздығын қаршылдатып,

Қүдірейіп қотеріліп қокке белі.

Колынын алдын созып, жолын бастап,

Артымнан жау куад деп елемеді.

Кол кулап Алатаудан тогілгенде,

Твяктан тау кобесі согілгенде,

Бір тобы Арка елінін шанжаулатып,

Куалай бір олкені жонелгенде,

Тунгышы жеткіншегі Агыбайдын,

Огындай жаркылдаган түсер жайдын.

Он беске биыл шыккан жас кокорім,

Аманжол қолында өскен Мендібайдын.

Аулаған қадірлеумен қоқе қонілін,

Жандай боп бағыстаған барлық өмірін.

Жасынан бала болған үлкен үйге,

Ағыбайды әкем деуді қорған өлім.

Аттаныс тырнақалды ұзын жолға,

Семсерін Байғозы ердің беріп қолға,

Өжесі үлкен үйден аттандырған,

Барсын деп бағын сынап осы жолда.

Ішінде о да бар-ды болек қолдын,

Жобасын абайламай жүрер жолдын,

Болініп Ағыбайдын жобасынан,

Бір сайды жортты күлдай жамылып түн.

Қол шағын, ат қажыған жортуылдан,

Алайда жазыққа отпек білінбей тан.

Қойнауы Алатаудын қорқыныш боп,

Қайтқан ел сескенулі жол тосудан.

Шатқалдын жолы қиын, ойында су,

Сынсыған екі жағы жел отпес ну.

Желпінтіп кол алдында кок мойынын,

Аманжол ойнактайды колында ту.

Шаткалдын жалғыз ауыз қыспагынан,

Отуге кол шоктай боп атқанша тан.

Түйіліп келген кезде кикү салып,

Жау қаптап қоя берді түтқиылдан.

Жаркылдап айбалталар, найза, қылыш,

Қайрат қып азғана кол салса да ұрыс,

Қалын жау қапы жерден қаптап берген,

Жазыла кимылдауга бермеді күш.

Суырылып Кокмойынмен жас Аманжол,

Ойнатып кок сүнгісін корғады кол.

Бір озі калай тозер калын жауга,

Самсаган сойыл, найза он менен сол.

Кокмойын котеріліп шапкан сайын,

Аузынан канды кобік аккан сайын,

Алысып ауыздыкпен жерді сүзіп,

Аманжол кок сүнгісін найзадайын,

Ойнатып жан-жағына кезек толғап,

Барыстай бала батыр ұмтылды тап.

Сейіліп жаудын қолы жарылады,

Кей кезде қимылдайды ортасын ап.

Бір кезде ақ боз атпен зуылдатып,

Найзасын қокке сермеп суылдатып.

Сакалын желпілдетіп қолдан шыға,

Ат қойды Сыпатайлап қуындатып.

Екпіні дауылдай боп дүрілдеген,

Дауысы озендей боп күрілдеген.

Астында арыстандай ак боз аты,

Кияда аркарша орғып сүрінбеген.

Айкасты бара карсы жас Аманжол,

Толгады кок сүнгіні шыныккан кол.

Денелі ак боз атты үлкен батыр,

Найзаны кесе какты кылышпен зор.

Кок сүнгі ортасынан опырылып,

Кайын сап капылыста кетті сынып.

Сермеді енді найза ана батыр,

Алғанша кыннан кылыш бала жулып.

Түйреген болат найза суман етіп,

Сауыттан коктей отіп етке жетіп,

Топшыдан кок етіне іліккенде,

Аманжол ак семсермен шапты кертіп.

Найзасы онын дагы сынып түсті,

Карт батыр жас баладан корді күшті.

Алайда Аманжолдын он жак колы,

Салбырап котерілмей томен түсті.

Сол кезде кәрі батыр Сыпатайлап,

Үмтылды Аманжолға козі жайнап.

Бұрып ап Кокмойынның басын бала,

Зымыратып ойға карай жонелді айдап.

Жабыла қуса дағы каптаған кол,

Жатса да алдында жар откелсіз ор.

Оргиды Кокмойыны колдененнен,

Артына бір караса енді Аманжол.

Калыпты әлде кайда жау карасы,

Алдында Шудын жатыр кен даласы.

Тежеді аттын басын батыр бала,

Есіне тағы түсті көп жолдасы.

Капыда душар болдым калын жауга,

Болмады бойын жаза кимылдауга.

Кайырылып барғанменен оларды алып,

Шығарлық кайраты жоқ көр жан сауга.

Еткенім сүйегіме танба болып,

Кетпей ме жалғыз өзім барам кайда?

Дейді де ойға езіліп жас Аманжол,

Ауырлап котертпейді жаралы кол.

Салбырап жорта берді ойды бетке ап,

Аркаға бетін түзеп жобалап сол.

Бір кезде коз ұшынан шан бүрқырап,

Жонкіліп бара жатты бір калын нор.

Жіберді аттын басын соған карап,

Болар деп осы Ағыбай бастаған кол.

Таныды таянганда колдын туын,

Кол жонкіп бара жатыр неше буын.

Аманжол артқы топқа киліккенде,

Баскандай жым-жырт еді кол да шуын.

Кушықтай Аманжолдан ешкім сұрап,

Білген жоқ қайдан келді жалғыз күлап.

Кол әлі жоқтаған жоқ қалған тобын,

Түгендеу жүргізген жоқ басын күрап.

Намыскып жауга тастап жолдастарын,

Шыққанын жалғыз озі сактап жанын.

Ешкімге Аманжол да білдірген жоқ,

Байлатты жарасынын жуып канын.

Алан боп қоз жазғанға Аманжолдан,

Жеке озі боліне алмай қалын қолдан,

Мендібай тыным таппай қолды аралап,

Жалғыз сол Аманжол деп ойран болған.

Бір кезде Аманжолға қозі түсіп,

Онінен сезіктеніп бір қолы ісік.

Сұрады қайда қалып, қайдан келді,

Онаша алып шығып сырын қысып.

Намыскып шву дегенде айтпай бала,

Адастым калгып каппын жалгыз гана,

Десе де жалтарткызбай коймай сұрап,

Мендібай колын калай болды жара,

Деген сон айтты болган согыс жайын,

Жол тосып, колды алганын Сыпатайдын.

Жеткізбей жалгыз озі кұтылганын,

Калганын кұтыла алмай бір топ колдын.

Мендібай Аманжолды қасына ертіп,

Ағыбайга окшау жортқан келді жетіп.

Айтып еді окиганы бастан-аяк,

Ағыбай Аманжолды ұрсып зекіп,

Калдырып жан саугалап жолдастарын,

Коргаган жұрт болар ма адам жанын.

Кауқылдақ Сыпатайдан найзаға ұшып,

Жаралы жаман шірік кеп тұрганын! -

Дейді де теріс қарап сұп-сұр болып,

Кек кайнап екі козі жасқа толып,

Айтқаны одан әрі бір ауыз сөз,

Мендібай көріп еді жауап торып.

Жағалап келед тартып Шудын бойын,

Ел камы мазалайды батыр ойын.

Аз ауыл Шұбыртпалы жатыр алда,

Алда мал, аузында ас жок етер тойым.

Не болмак корер күні келешекте,

Кірме ауыл аз аталы жүрген шетте.

Колайлы коныс тауып орнықтырсам,

Алданар алдагы мал барган бетте.

Казылып ойлаганда осыларды,

Есіне алып еді Тасаралды.

Тулаған балығы тайдай Балкашты емген,

Болар ма кашан болсын халқы жарлы.

Конысқа бұдан артық жер болар ма,

Әрі азық, әрі бекін сактар жанды.

Кондырып косты Балкаш қабағына,

Балықты сүздіріп қол тамағына.

Дүкенді күргызды да ұстасына,

Соктырып қок жебені садағына.

Аттарын жайып Балкаш қорығына,

Ағыбай дайындалды жорығына.

Ешкімге айтпай сырын жатты батыр,

Кектеніп Сыпатайдың қорлығына.

Кенені қысылшанда жауга сатып,

Халыққа осыншалық қаны қатып.

Сыпатай Рүстеммен қол ұстасып,

Ел шауып ең олжаға жатыр батып.

Ел қор боп ерін тастап күн іреніп,

Басшысын жау қолына қолдан беріп.

Кайтканда колды тосып олжа іздеген,

Сойканын Сыпатайдын отыр теріп.

Жол тосып, лай судан балык аулап,

Капыда кара түнек елді жаулап.

Сыпатай сан ауылды тағы шапкан,

Агыбайға сан қугыншы келді зарлап.

Алган сон ел тыныгып, ат күйленіп,

Агыбай колға бір күн хабар беріп.

Жинап ап жорық жайын түсіндірді,

Кырык-ак ер қасыма ер деп іріктеліп.

Байланып ер Кененін берген туын,

Сырыкка желек байлап жеті буын.

Үстатып кенже інісі Мендібайға,

Аттанды орлеп батыр Шудын суын.

Алыста түрды Алатау бұлтқа оранып,

Жортканда ер Ағыбай бетіне алып.

Козіне елестеп ед ер Кенесі,

Сол тауда ажал күтіп қойған калып.

Сонда да бүлтқа оранып сол Алатау,

Токкендей тау басынан Кенеге жау.

Тұрмап па еді осы калпы озгерместен,

Бүгін де кекірейіп тұрганы анау.

Күле ме әлде асқар тау Ағыбайға,

Барасын батырым деп тағы кайда?

Кетпеп пе ен күні кеше корместей боп,

Калдырып ер Кенені анау сайға.

Жок әлде күйзеле ме Кенені ойлап,

Орінде күні кеше салған ойнак.

Ойнатып киясында жауга алдаспан,

Жолбарыс жас Науанын жасынша ойнап.

Шапканын түсіре ме естеріне,

Алып тас асқар кия аспан бойлап.

Томсарып түр ма салып әлде жүрген

Жас бүлттай кокте кошкен желмен ойнап.

Ой басып корғасындай ер денесін,

Сергиді ауық-ауық жинап есін.

Алкымдап келіп қалды Алатауга,

Болғанда күн еңкейіп кіші бесін.

Түсіріп бір далаға батыр қолды,

Қалдырып көп дулатқа кірер жолды.

Тап басар Сыпатайдың бекінісін,

Білуге екі жігіт жүрмек болды.

Ағыны атқан октай ақ лақпен*,

Шіркейді ат үстінен тартқан жақпен*.

Алсары атқа мінді қасына онын,

Шантимес қосылып ед кер қанбақпен.

Бұларға тапсырганы Ағыбайдын:

Бейкүнә мен ешкімге соқтықпаймын.

Ауылын, жылқы өрісін дәл біліп кел,

Және өзі қайда екенін Сыпатайдын.

Сөз қысқа, батыр айтты барлаушылар,

Жыландай жылыстаған мініп түлпар,

Бұта ондес, ай ажарлас ақ пен керді,

Кезек сап ел жағына жортты бұлар.

Төсінде Ешкіліктің канат жайып,

Коп дулат аламанмен алган байып.

Бел кылып Сыпатайын сырттаным деп,

Жатыр ед жауды ойлайтын ойдан айык.

Твягы тас кага ма ак лактын,

Басканын ит сезер ме кер канбактын.

Кісідей жалан аяк шоп сындырмас,

Твягы тіктеп баскан бұл екі аттын.

Екі ер дулаттын калын елін,

Как жарып ыргайлынын тостек белін,

Ауылын Сыпатайдын шалды келіп,

Кіреп жол, боғет болар бекіндерін.

Айнала күзет салған ауылы сак,

Самсатып кермесінде байланған ат.

Ордасын Сыпатайдын ортаға ала,

Жылқысын бағады екен түйыққа сап.

Бакылап алды зерттеп барлық сырын,

Болсын деп осы жолы олжаға ырым.

Шантимес алды екі атты кермесінен,

Киды да сулығынан кыл шылбырын.

Сак иті, сан күзетші калды сезбей,

Екеуі таудан түсіп таннан бұрын.

Батырға хабар берді күтіп жатқан,

Болад деп әлде қандай, алмай тыным.

Ағыбай арыстандай атып тұрып,

Колына тез аттан деп өмір кылып.

Тиіміз үрпек басты найза қағып,

Тәуекел кимылдаймыз, қапыда ұрып,

Дегенде кім бұзады батыр сөзін,

Коргенде катуланған көрлі жүзін.

Иекте тікiрейiп селдiр сакал,

От шашкан жаркабактан жалын козiн.

Кезеулi керiн батыр жанып-жанып,

Алғанда жердi сүзiп ойнак салып,

Каргылап кокке шапшып түссе де ыргып,

Шайнайды ауыздыгын каршыл кагып.

Ойнатып түлпарларын ескен желдей,

Екпiнi Алатаудан күйган селдей.

Шоктай боп Бесмойнактын тоскейiнен,

Түскенде батырын сыр бiлдiрмедi.

Түскен кез жылқышы аттан, шолғыншы ойға,

Ит жатып, күйіс тартқан түйе, қой да.

Молдіреп күміс кірпік жасыл шалғын,

Боялып тан шығымен ауыл ойда.

Алсары Шантимеспен алда жүйткіп,

Күйындай күбылады қол жарысса үйтқып.

Жылқынын ор жағынан шығарды әкеп,

Биіктен күлай тиген күланша орғып.

Кененін котере ұстап берген туын,

Он оннан колды боліп торт-ак буын.

Болды да дүрілдетіп кетті тиіп,

Котере какты найза коніл шуын.

Дүрілдеп калын жылкы ойға осылды,

Будактап аспанға ұшып шан жосылды.

Жылқыны алға салып, артта Ағыбай,

Кес-кестеп кугыншыға жол тосылды.

Үрейді ап ұрпек бастан шыккан аттан,

Сап-сак ел колдагы атка міне шапкан.

Күйылып кугыншы да келе жатыр,

Ат койған озі білген әруактап.

Сыпатай конлі орныгып шешіп белін,

Ақылмен корғадым деп айкаста елін,

Кондырып тоскейдегі торге ауылын,

Жатыр ед таудын алып бекін жерін.

Кененін атын сатып елді олжалап,

Жазықсыз момын жүрттын малын талап,

Орісін жылқы кернеп, корасын кой,

Кол артып сүйенгені Жантай манап.

Енді жок мені алар жау, мен алмасам,

Түсірдім Кенені орға алдап кашан,

Кангырып калған батыр кайтты еліне,

Дейді олар енді кіммен қарсыласам,

Осы оймен мейманасы іштен асып,

Жайланып жан бар демей конілі тасып,

Кол артып Рүстемге ойын косып,

Орманга жатыр іштей жакындасып.

Шықканда орден кику, ойдан аттан,

Тұрып ед Сыпатай да бейгам жаткан.

Колына ап найза, кылыш, киіп сауыт,

Белдеуден ак боз атын міне шапкан.

Жеткенін кугыншынын түйреп тастап,

Корганып кол тигізбей үнмен жаскап,

Агыбай колденендеп алдын богеп,

Жылкыны онгелері куган бастап.

Жылкынын жел кабызы іріктеліп,

Тай-тулақ, кобен, шойыр* зорға желіп.

Созылып кыркаяқтап кала берді,

Санлақтар алға түсті желмен еріп.

Кикулап найза қаккан кырык бөрі,

Дүрілдеп Каргалынын Тастак өрі.

Бүлт шанға, шан бүлтқа араласып,

Ел мен жау бір-біріне көрінбеді.

Сібірлеп көтерілді коктем таны,

Сәулесі аспанды өрлеп тарамдалды.

Шығысын Алатаудын шымылдықтап,

Орттей боп канатын бұлт нұрға малды.

Алыстан таракталып шұбар белі,

Андыздап ақар-шақар тобелері

Шындары шырқап қокке тұрды қарап,

Шыққандай қарауылдап әлде нені.

Жылқынын алды ойнақтап түсті етекке,

Ағыбай жалғыз өзі ел жақ шетте.

Кияда қугыншынын алдын бөгеп,

Келгенін шаншып тастап жекпе-жекте.

Сиякты койға кірген аш арыстан,

Ақырса көп қугыншы қайта ығысқан.

Кешуілдеп кер түлпармен қолденендеп,

Жол бермей жолбарыстай алдын тосқан.

Ағызып ақ боз атпен, найза үйіріп,

Сыпатай жеткен еді шапқан түріп.

Ақырып жау қайдалап шықты алдына,

Үйлыққан қугыншыдан шыға ұмтылып.

Ағыбай да қолға кірмей тоса шауып,

Кер түлпар аузы арандай жерді қауып.

Күйылды қолденендей Сыпатайға,

Салуга қок сүнгіні ебін тауып.

Котеріп қок сүнгіні, басын тежеп,

Кезеулі керін жанып, алды безеп.

Косылған жау қайдалап Сыпатайға,

Ақырып арыстандай үмтылған ед.

Жаркылдап жасыл желек ақ найзасы,

Кояндай ақ боз атты қолдын басы,

Желкілдеп екі иінін сақал жауып,

Ағыбайға үмтылғанда карама-қарсы.

Жалтарып орын емес бетін бұрар,

Кезен бе откел айтып, кезек сұрар.

Бетпе-бет кетті айкасып а дегенше,

Сартылдап қарулары екі қокжал.

Екеуі бірін-бір кезек түйреп,

Дарытпай найзаларын қағысты кеп.

Шабысты алдаспаннан от жаркылдап,

Тамаша өзгелерге бұл жекпе-жек.

Ағыбай бір айкаста Сыпытайды,

Түйреп ед найза бармай үшы тайды.

Калшылдай түла бойын ашу кернеп,

Кезеулі керге басты дыраубайды.

Алды да кер түлпарын жанып-жанып,

Түк кормей екі козі түманданып,

Акырып Сыпатайга салды найза,

Кок сүнгі суман етіп кірді барып.

Найзасын Сыпатайдын сол колменен,

Какканда түсті қырып қайы берен.

Сыргытып түсірді аттын сауырынан,

Бүкжитіп Сыпатайды бір қолменен.

Ақ бозы ойнақ қағып шыға берді,

Сыпатай найза ұшымен күшты жерді.

Іліп ап шылбырынан атты Ағыбай,

Мендібайдың жетегіне әкеп берді.

Камалап Сыпатайдың қалың қолы,

Ағыбай түсіргенде шаңшып оны.

Көтеріп алды жерден жатқызсын ба,

Мінуге косардагы ат дайын болды.

Коп Дулат үйірілді шуын басып,

Агыбай Сыпатайдан кайраты асып,

Корген сон түсіргенін жекпе-жекте,

Иірілді үрей үшып, күты кашып.

Агыбай акырып коп калган жауга,

Шык былай Сыпатайдан әуре болма,

Бар болса капырыгы* калсын алып,

Елде емес менін кегім жалғыз сонда.

Ер болса шықсын былай жекпе-жекке,

Мен келдім басты байлап үлкен кекке.

Мал үшін ерді сатқан, елді шапқан,

Арамның күшін корем жекпе-жекте.

Коп дулат Сыпатайдан баскаларын,

Бар болса коп жылқыда кеткен малын,

Ұрыссыз қан тоқпей-ақ қайтарып ал,

Сендердің керек емес бір тайларын.

Алмайсын мені қуып күшпен жөніп,

Талтүсте найза қаккан ортана еніп.

Кан қылам қарсы тұрған сертім осы,

Онан да қайт қырылмай әуре болып.

Аттандым Сыпатайға әдейі арнап,

Келген сон алдан шұбап халық зарлап.

Арка мен Сыр бойынын елін үптеп*,

Көнені күні кеше сатқан алдап.

Кәнішер Рүстеммен қара жүрек,

Орман мен жауыз Жантайға арқа тіреп,

Казактын ер Кенесін, елін сатқан,

Азгынды Сыпатайдай шығар болек.

Шық былай жазықсыз көп іріктеліп,

Малынды ал, шынынды айтып, танып, теріп.

Күрдымда Шу аяғы түсер жерім,

Ел малын екі сөз жоқ кетем беріп.

Көңбесен оған егер салам ойран,

Сан жаудын мен Ағыбай басын жойған,

Кыркынды қылышпенен бір-ақ тартам,

Сан кісін садағым мен тартсам ойдан,

Саудырап сүйектері жатар жусап,

Кок сүнгі кобе бұзып жанды бойдан,

Суырап суылдатып мен түйресем,

Бірінді жер бетіне тірі койман.

Дегенде кугыншынын үрейі үшып,

Сүмірейіп Сыпатай да сүлқы түсіп,

Иіріліп жерге кіріп қала берді,

Ағыбай қойша иіріп түрды қысып.

Кугыншы тұрып қалды иіріліп,

Ағыбай аттын басын ойға бұрып,

Өрі соз, әрі күшпен бірдей жерлеп,

Жонелді Сыпатайды жерге тыгып.

Қуат жоқ қолдан шығар суырылып,

Апшысы Ағыбайдан қуырылып.

Сыпатай қара басып қалды тұрып,

Ағыбай борт-борт желіп кетті жүріп.

Сыпатай аулына қайтып келіп,

Сол түнде көп дулатқа хабар беріп,

Көріп ед Ағыбайды кумақ болып,

Шыққан жоқ қорыққан ел қуғынға еріп.

Жөнелтті Рүстемге шапқыншысын,

Кордім деп Ағыбайдан үлкен қысым.

Орманға, Жантай, Шәбден шапты кісі,

Берсін деп мылтық сайман, патша күшін.

Ағыбай жайылмасын Шуды күлдеп,

Жылқысын бой жигызып қорыққа сап.

Қалдырып қарауылын неше жерден,

Отырды арт жағынан хабарын ап.

Кария соз байлаган топ ішінен,

Шоктай боп іріктеліп аз кісімен,

Артынан жетті келіп Ағыбайға,

Жеріне соз байлаган тосам деген.

Екі соз болған емес Ағыбайда,

Күрмайды халықты алдап амал-айла.

Басканын Сыпатайдан барлық малын

Кайтарып берді тимей жалғыз тайға.

Карт кайтып коштасарда Ағыбайға:

Батырым, катты сактан, капы калма.

Жантайға, Орман, Рүстем кетті кісі,

Барса да коймаймын деп сені кайда!

Рүстем Алаколден сені тоспак,

Сол жерде Сыпатаймен басын коспак.

Балкашка тіреп тұрып алдан камап,

Өкетпек малдан бұрын озінді ұстап.

Ылажын тапсан баспа Алаколге,

Не қайта қол жағалап Ілені орле.

Ер едін ер саркытын елден ішкен,

Колына жауыздардын түсе қорме.

Дейді де қадірлі қарт жайып қолын,

Болсын деп қайда жүрсен батыр жолын.

Бір тайды Сыпатайға берме батыр,

Қайнатқан қара жүзге елдің сорын.

Қарт қайтты, қалын ойға батты Ағыбай,

Аунатып күм, күракка атты Ағыбай,

Күрдымда Шу аяғы Қызылкүмда,

Ат күйлеп екі күндей жатты Ағыбай.

Түнерген кара бүлттай кара түман,

Баскандай Ағыбайды иығынан.

Бүктеліп ойға кетіп жатты батыр,

Сонау карт коштасарда айтқан бұған.

Ескерту ойлы карттан тіпті текке

Айтылған жел соз емес желпілдетпе.

Алды кол, арты қугын, жан-жак қамау,

Ашылмай түр түйіліп барар бет те.

Алайда ойды жөніп, орынынан

Ағыбай түрды дагы жасатты кам,

Торт кісі екі екіден аттандырды,

Бірі Іле, бірі Алакол қиығынан.

Келуге жолды шалып, жауды барлап,

Солардан хабар алып бетті бармак.

Шешуге барлады да айтты батыр,

Колына кам жасатты жүріске арнап.

Шолгыншы қос-қос атпен қыйындатып,

Бірі Іле, бірі Алакол кетті тартып.

Келуге ертен түсте осы жерге,

Батырдан алысып ед қысқа жарлық.

Тірілген алды қамау - қол Балқашқа,

Іле мен Алақолден жүрер басқа

Жолы жоқ, екі жақтан тосқауылды,

Салуга Сыпатай да жанталасқа,

Түсіп ед, қайтқаннан-ақ сонау түнде,

Жіберіп шапқыншысын Рүстемге.

Орманнан, Жантайдан медет сұрап,

Шыгып ед о да аттанып келер түнде.

Ағыбай күтті асыгып шолғыншысын,

Ешкімге әлі айтқан жоқ көрген түсін.

Атасы батырлардын ер Жидебай,

Жіберген басшы кыл деп жол түлкісін.

Сол түнде нағашысы ер Байгозы,

Түсінде сойлесіп ед келіп озі.

Жидекен бата берді қор болмайсын,

Балкашка түс тайсалмай болды сөзі.

Осылай екі батыр кезек келіп,

Екеуі кезек-кезек бата беріп,

Кысылма, қор болмайсын, алмайды жау.

Жолынды біз бастаймыз медет беріп.

Деді де екі батыр болды гайып,

Оянса тан Балкашка канат жайып,

Айдында күлпырады қызыл шапак,

Түн жатыр батыс жакта қонырайып.

Тан желі сыбдырлатқан қалың қамыс,

Айдында балық ойнап салған жарыс.

Жаркылдап шортандары суда шоршып,

Жагада шабак қуып салады алыс.

Жатыр деп Іле бойда бір қалын қол,

Аралас орыс, казак қаруы мол.

Арқадан аттанып ед Кенені іздеп,

Поручик Қынанбай дейді бастаған жол.

Қарулы казак, орыс әскерлерін

Самсатып шыққан бастап, елдің ерін.

Үстауға Алатауға Кенелерді,

Орманнан Шәбденменен алған сенім.

Кайкайса Іле барлап бұлар тоспак,

Калмады батыр отер қырдан бос жак.

Алды кол, арты Алатау асу бермес,

Батырга барар жол жок түсті қыспак.

Ертенге калса жүріс, өмірі гайып,

Жан-жак жау қамау салған канат жайып.

Касында калын елі халі мүшкіл,

Ағыбай ауыр ойда ел мұнайып,

Отырды копте соз жок, ерде лебіз,

Күтуде не десе ер біз дайынбыз.

Дегендей демі ішінде калын кату,*

Барамыз көні батыр бастаныз сіз.

Ағыбай жауап күткен карап копке,

Ойлы коз тонкеріліп тонірекке.

Түнеріп бір түйіліп алды-дагы,

Түсті айтты, үнсіз тындап отыр коп те.

Ақжолтай Абылайға әуелде ерген,

Жидебай әрі батыр, әрі мерген.

Жорықты жортпай тұрып, түспен болжап,

Абылайға алдағы істен хабар берген.

Сәуегей басшы болған билеп жолын,

Бастаған сан жорықта қалын қолын,

Балқаштан бастап өткен өткелі бар,

Түсында аян беріп айтқан сонын.

Жолына осы кеште түсем бастап,

Нағашым ер Байгозы жолымды ашпак,

Жалғыз-ақ қазір бәрін тал кесіндер,

Артындар он айғырға ершік тастап,

Дейді де озі бастап мінді атына,

Тал кесіп алды киып он айгырга.

Елде үн жок екі етер ме ер жарлыгын,

Суылдап толкын кошiп жатыр суда.

Шұбыра калын жылкы камыс жарып,

Агыбай озі бастап келді суга.

Түнгиык түбі зымиян суга келіп,

Агыбай карайды да бір түнеріп,

Дүлейі кол Балкаштын жатты тулап,

Айдында акбас толкын ашу беріп.

Киырсыз козден ұшып кол қабағы,

Түн басып түр түнеріп аргы жағы.

Кер түлпар ауыздығын қаршылдатып,

Арандай аузын ашып қарғылдады.

Ойланып көп тұрмауын ат тіледі,

Керр түлпар жерді сүзіп жүрші деді.

Айқайлап суга бастап кетті түсіп,

Ел де көп түсті, ешбір жан іркілмеді.

Жетектеп шыбык артқан он айғырды,

Мендібай туды колға ап бірге жүрді.

Шұркырап калын жылқы шұу дегенде,

Айдынга аяқ салмай иірілді.

Кику сап елдің үні камалаған,

Арқырап тамам айғыр жетекке алған,

Шакырып үйірлерін кезек-кезек,

Сол үнмен жылқы түсіп кете барған.

Айдынга барған сайын су томендеп,

Жел тынып толкын кошпей, басылған леп.

Аяқтап* калын жылкы кетті жүріп,

Жылкы артта, алда Ағыбай жүріп келед.

Шұбырта талды шаншып оз колымен,

Жүргізіп тамам жұртты оз жолымен,

Сокпагын су бетінен тартты батыр,

Бет қойып Тасаралга тотеменен.

Баскаға корінбепті Ағыбайдан,

Бұландап қызыл түлкі анадайдан,

Ағыбайдын алдын бастап жортқан екен,

Ізіне сонын Ағыбай шыбык салған.

Сол түлкі Тасаралға тартқан тура,

Сәуле ойнап құйрығынан айдын суга.

Ағыбай сонын ізін белгі кылып,

Жүріпті бір күн, бір түн осы суда.

Шығыпты бір тәулікте Тасаралға,

Кездеспей ешбір боғет малға, жанға.

Жылқынын алды келіп шыққан екен,

Жартастан сонау тұрған келер танда.

Ағыбай әрі батыр, әрі жолды,

Есті екен ерте болжар он мен солды.

Айтатын елдің түрлі анызы бар,

Баспайтын батыр ед деп қазған орды.

Біреуі көп аңыздың осы жорық,

Жан-жақтан жау қысқанда қамап торып,

Как жарып Балқаш көлін елді бастап,

Алыпты Тасаралға келіп қонып.

Рүстем Сыпатаймен соғып санын,

Ағыбайдың бұл қамаудан құтылғанын,

Арманғып өмір бойы кетіпті деп,

Айтушы ед Тәукем бізге үлкен сырын.

Түйіліп Тасаралға бірнеше рет,

Сыпатай қолын жиып келсе керек.

Еліне жау айғайын салдырмаған,

Жазасын батыр талай берсе керек.

Кезеулі Керін мініп, қок сүнгісін,

Қолденен ұстап талай желсе керек.

Еңіреген елдің ері ер Ағыбай,

Ертеде ел коргаган талай-талай.

Сыпатай сан түйіліп келсе-дагы

Бермепті сол жылкыдан тагалы тай.

Өкелген Сыпатайдан сонау малды,

Бірдей кып малы кеткен ел боліп алды.

Күм кызыл, бүйра шүбар шаукарлардын,

Түкымы біздің елде сонан калды.

Дейтін де аяктайтын шал кенесін,

Демендер айтып отыр оны несін.

Кокті жол, суды сокпак етсек деген,

Айтқаным ертедегі ел дәмесін.

Итіншек ертеден-ак ел киялы,

Су жолын, аспан сырын сүйген жаны.

Ардагер Ағыбайдай батырына,

Берген бір касиетті сыйы-дағы.

Елінін адал туган баласына,

Сыйымды сыр калдырган санасына.

Ок отпес, суга батпас сипат беріп,

Кенес қып кеткені гой даласына.

Кенесін аяқтады Кенжекара,

Толкытып тан шұғыласын киіп кана.

Шығыста акша бұлттар алуан түспен,

Тотынын күйрығындай тарамдала,

Токсырып толықсыған сұлу шолпан,

Кішірейіп, оңі кашып атканда тан,

Оранган кок торгынга ак арудай,

Алыстан козін кысып жымындаган.

Кеткенде кокке сүнгіп онге жұлдыз,

Жалғыз сол күнді күтіп тұрып қалған.

Айдынга тогілгенде тан шапагы,

Алуан түс қоз қытықтап құлпырады.

Толқындар таудай болып үйірілсе,

Ойын сап алабұға айдындағы.

Жарысып катерменен жарқ-жүрк етіп,

Балықтар сауық құрып сайрандады.

Жартастың дәл түбінен шықты катер,

Манаурап малы оралып аралдағы ел.

Жадырап қотерілген қол буына,

Боленіп күміс шыкпен тершіген жер,

Балбырап жасыл шыкпен жайкалады.

Ескенде коныр самал айдыннан жел.

Алуан күс алуан түрмен ән сызылтып,

Күй тоғіп комейінен жүз күбылтып.

Басталар сан накышпен симфония,

Келеді күйкылжыса уілдетіп.

Үйрек, қаз сүнкылдаса, айдында аққу,

Жер сабап сусылдайды сылдырап су.

Колхоздын торт түлігі танмен оріп,

Куанып алтын танга котерген шу.

Аралдын әсем тоғай гүлдерінде,

Омірдің шаттық лебі үндерінде.

Сызылтып тәтті сазын бүлбүл, торғай,

Нұрына таннын шырлап жүзгеніне.

Сап түзеп командамен сауыт киген,

Сатырлап қару-жарак бойына ілген,

Кайықты қатар мініп түсті суга,

Батырлар сүзгіні алып қайыққа үйген.

Бәріне жас Жәнібек команданы

Бергенде санкылдайды айбынды үні.

Аралдын осы өмірін коштагандай,

Алыстан тағы естілед завод күйі.

Балкашпен мыс қайнатып Қоныраттан,

Күніне шығаратын сан мың батпан,

Ерлерге азық үшін ақ сазанды

Команда үйден шыққан қолден тартқан.

Тулатып алабұға, ақ кайранын,

Туырылтып бұйра казы ақ сазанын,

Тартканда Тасаралдан балыкшылар,

Аралап алар ерлер тандаганын.

Балкаштын аты шулы алып кенін,

Кенелтіп керек азық, аспен елін,

Тасарал азық жиган коймасындай,

Балыктын бал татыган еттерінін.

Тасарал тамаша, әсем, кен жазира,

Балкашта бұл бром, мыс сан казына.

Ашылған әсем өмір сарайынын,

Үксайды судан салған су бағына.

Осірген ел байлығын, жер байлығын,

Тамаша тапқан талай кен байлығын,

Дәуірінде толықсыған гүлстан боп,

Тасарал күлпырады міне бүгін.

Түсініктемелер:

«Тырнақалды» - алғашқы олжа деген сөз.

«Ақ лак» - жылқы аты.

«Жак» - садақтын түрі.

. «Шойыр» - шойнақ, аксак деген мағанада келген.

«Үптеу» - тонау деген мағынада айтылады.

«Кату» - қаһарлы, ызалы, ашулы деген соз.

«Аяқтау» - кешу, кешіп оту деген

"Абай-акпарат"